

9. Max Weber a jeho odkouzlený svět

U nás v Budějovicích u regimentu byl jeden voják, [...] ten našel jednou šest set korun na ulici a odevzdal je na policii a v novinách se o něm psalo jako o poctivým nálezci a měl z toho vostudu. Žádný s nim nechtěl mluvit, každéj mu říkal: 'Ty jeden pitomče, co jsi to vyved za hloupost. Vždyť tě to musí do smrti mrzet, jestli máš ještě trochu cti v těle.' Měl holku, a ta s ním přestala mluvit. Když přijel domů na dovolenou, tak ho o muzice kouli tomu kamarádi vyhodili z hospody. Počal chřádnout, brát si to do hlavy a nakonec se dal přeject vlakem.
(Jaroslav Hašek, Osudy dobrého vojáka Švejka, 1922)

Zcela oprávněně bývá Max Weber považován ne-li za největšího, pak přinejmenším za jednoho z nejvýznamnějších sociologů. Jeho vliv je i dnes značný a ve většině sociologických problémů je ho jen stěží možno obejít bez povšimnutí – ať už jeho myšlenky přijmeme, či odmítneme. Weberovo dílo má jednu pozoruhodnou (z dnešního hlediska oblíbenou) vlastnost, totiž že nabízí čtenáři mnoho různých interpretací, říká se dokonce, že každý čte Webera jiným způsobem.

Pokud lze v rozmanitosti textů Maxe Webera nalézt nějaké sociologicky významné téma, jež by je dokázalo spojit, pak by to byl proces racionalizace, který Weber shledal charakteristickým pro západní společnost. Racionalizace v sobě nese předvídatelnost, možnost a potřebu vše měřit, hodnotit a přepočítávat a také technický pokrok nebo důraz na výkon. Weber bývá uváděn v souvislosti s racionalizací zejména v oblasti ekonomie, náboženství nebo byrokracie, můžeme ji však u něj vidět takřka všude – ve vědě, sexualitě nebo i v hudbě.

Racionalita a lidské jednání

Základem racionalizace je přirozeně racionalita, respektive její šíření do míst, kde dříve nebyla nebo jí bylo málo. Racionalita ovšem není jen jedna. U Webera jí lze nalézt několik typů (někdy až čtyři), přičemž zásadní jsou dva – racionalita instrumentální (účelová) a hodnotová. **Instrumentální racionalita** je taková, která směřuje bezprostředně a výhradně k nějakému cíli, přičemž jediným kritériem je, zda byl cíl splněn a zda byl splněn nejefektivněji. Oproti tomu **hodnotová racionalita** je založená na určitých vyšších hodnotách, jež jsou považovány za důležitější než prosté a přímé splnění cíle. Hodnotová racionalita je z hlediska racionality instrumentální iracionální, jak je vidět i v úvodním citátu ze Švejka. Na tomto se zakládá významná a užitečná Weberova typologie lidského jednání, u něž rozlišuje čtyři typy.

Pokud člověk používá instrumentální racionalitu, snaží se dosáhnout cílů tak, že volí prostředky takovým způsobem, aby co nejúčinněji dosáhl svého cíle, pak jedná **účelově racionálně**. Jestliže při svém jednání zvažuje hodnoty, které jsou pro něj významné, volí-li cíle a prostředky například podle toho, že mu to tak připadá správné, slušné, ekologické nebo třeba krásné, pak je jeho jednání **hodnotově racionální**. Jednání **tradiční** pak spočívá v tom, že člověk nad svými cíli ani prostředky k jejich dosažení příliš nepřemýšlí, protože nemusí. Jedná určitým způsobem, protože je to tak zvyklý dělat nebo že se to tak zkrátka dělá (a dělalo vždy). Čtvrtým typem jednání je jednání **afektivní**, kdy jedinec rozumově nezvažuje cíle ani prostředky, ale řídí se pouze emocemi.

Racionalita v sociologii

Sociologie jako vědní disciplína vděčí Maxi Weberovi za mnohé. Weber pro ni totiž nejen našel novou náplň, zaměřenou na jedince, podle níž se tomuto přístupu říká **rozumějící sociologie** (nebo též **chápací**), ale i metody, jak takového cíle (porozumění) dosáhnout. Základem rozumějící sociologie je porozumět lidskému jednání; Weber doslova píše, že sociologie „má znamenat vědu, která chce sociálnímu jednání porozumět pomocí výkladu, a tím ho kauzálně vysvětlovat v jeho průběhu i v jeho účincích“. Jak v době Weberově, tak i v dobách jiných budil takový předmět bádání rozpaků v podobě otázek, zda se tomuto postupu dá vůbec říkat věda.

Weber vycházel z novokantovců a jejich akcentu na rozlišení věd **nomotetických**, tedy takových, v nichž lze nacházet zákonitosti a na jejich základě předvídat (v podstatě jde o vědy přírodní), a věd **idiografických**, ve kterých lze zákonitosti hledat jen těžko, neboť se zabývají událostmi jedinečnými a neopakovatelnými (sem patří vědy společenské). Weber říká, že lidské jednání je sice jedinečné, ale není nesmyslné. A jelikož smysl do jednání vkládá člověk, pak zase jen člověk může tomuto jednání rozumět a srozumitelně ho vysvětlit. Samozřejmě, že vysvětlit jednání může i jiný člověk, než který jedná (sociolog): „Není třeba být Césarem, abychom Césarovi porozuměli.“

Problém je v tom, že jednání nebývá smysluplné vždy – i ve Weberově typologii jednání jsou racionální jen dvě; tradiční a afektivní nikoli. Nesmírně složitou sociální realitu nám podle Webera umožní zkoumat základní metodologický nástroj, jímž je konstrukce **ideálního typu**. Zkoumáme-li ve společnosti nějaký jev, pak si nejprve vytvoříme jeho ideální typ, tedy teoretickou konstrukci, jež vznikne racionálním vystupňováním (zesílením, vyostřením) těch vlastností a rysů, které pro jev považujeme za charakteristické. Samozřejmě jde pouze o myšlenkový obraz, ovšem ten je následně možné srovnávat s jevy skutečnými, a tak prostřednictvím jejich odlišností od ideálního typu porozumět realitě.

Některé ideální typy

S několika ideálními typy jsme se zde již setkali – Weberovy typy jednání nejsou ničím jiným než imaginárními kategoriemi, jaké se ve skutečnosti v čisté formě nevyskytují. Vždy jde o kombinace různých typů, někdy i všech čtyř. Weber tyto ideální typy jednání dále používá například při klasifikacích v oblasti práva nebo náboženství. Za pozornost ještě stojí přinejmenším Weberovy ideální typy **byrokracie** a **panství**.

Moderní společnosti jsou podle Webera založeny na administrativním aparátu – na byrokracii. Weber o ní nemluví v nikterak hanlivém smyslu, chápe ji zcela nehodnotícím způsobem – byrokracie je spojena s vykonáváním moci a představuje produkt racionalizace. Ve své povaze je čistě racionální ve svých pravidlech, účelu, prostředcích a neosobní „věcnosti“. Z toho zároveň vychází ideální typ byrokracie, která se vyznačuje šesti charakteristikami:

1. Úředníci postupují přesně podle daných pravidel, která všichni znají.
2. Platí princip úřední hierarchie, existují nadřízení a podřízení, přičemž každý má odpovídající finanční ohodnocení.
3. Každý úředník (každé místo v úřední hierarchii) má své vlastní kompetence.
4. Po úředníkovi je vyžadováno odpovídající vzdělání.
5. Pracovní prostředí je odlišné od soukromého, od domácnosti. Pracuje se veřejně – v kanceláři.
6. V rámci pracovní doby se vyčerpá veškerá pracovní síla úředníka.

Stupeň byrokratické organizace ve společnosti pro Webera představuje jednu z určujících složek jeho typologie panství. Pojem panství (Herrschaft) označuje „předpoklad, že příslušné osoby uposlechnou rozkazu jistého obsahu“ – jde tedy o vztah dominantní mocenské autority a ovládaných, přičemž je tento vztah oběma stranami považován za oprávněný. Podle Webera, který vychází z nesmírně bohatého materiálu historických příkladů z celého světa, může panství čerpat svou legitimitu ze tří čistých forem – ideálních typů.

Na instrumentální racionalitě a byrokracii je založeno panství **legální**, kdy je vládce zvolen v souladu s právními normami. Moc je vykonávána prostřednictvím neosobního byrokratického aparátu a pravidla, která jsou dána zákonem, platí stejně pro všechny. Jde o způsob nesmírně účinný, ovšem lidsky chladný a ve své neosobnosti odlidšťující.

Panství **tradiční** řádnou byrokracii ani zákonné normy nemá, svou legitimitu nachází v lojalitě k panovníkovi a v jeho osobní autoritě. V rámci tradičního panství Weber ještě rozlišuje dvě jeho formy podle rozvinutosti státního aparátu: **patriarchalismus** a **patrimonialismus**. Patriarchální panství nemá státní aparát vůbec žádný. Legitimita nijak neomezeného vládnutí je zde dána pouze tradiční osobní nadřazeností. Jde o otcovskou autoritu „pána domu“, který je uznáván ženou i dětmi. Weber dodává: „Fakt, že ten a ten pán je jeho velitel, je vtisknut do vědomí poddaného pevněji než cokoli jiného.“ Na bázi „decentralizované domácnosti“ pak funguje panství patrimonální. Pán částečně oslabuje svou moc, rozděluje svou půdu, uzavírá jistou formu partnerství s poddanými. Rozvíjí se správní aparát, který však zcela podléhá vládci. Vše stále stojí na lojalitě a věrnosti, ale už ne tak jednostranné – i pánovi je prospěšné omezovat se ve vykořisťování poddaných, protože dobré vztahy s nimi se projeví na výtěžku z panství. V rámci této (stále zvykové) struktury pak může dojít buď k tomu, že správní aparát převezme pravomoci panovníka, čímž jeho panství oslabí či zničí,

nebo se vztahy mezi pány a vazaly zafixují do smluv a zákonů – patrimonialismus se posune k feudalismu s rozvinutým komplexem práv a povinností.

Třetím ideálním typem panství je panství **charismatické**, jež je založeno na specifických osobnostních vlastnostech vůdce. Tím může být válečný hrdina, vojevůdce, čaroděj, lékař, soudce, ale i podvodník či zločinec. Jediným zdrojem legitimacy tohoto panství je neustálé osvědčování charismatické síly. Proto je charismatická autorita velmi ošemetná a nestálá – Weber říká, že „má bytostně labilní základ“. Charismatický vůdce se vymyká pravidlům a tradicím, musí být čímsi mimořádný, má v sobě přímo revoluční moc, ovšem to vše může brzy zevšednět. A i když charisma nezevšední, stále je vázáno na konkrétní osobu a její smrtí zaniká. Weber popisuje dvě možnosti tzv. zvěčnění charismatu, tedy způsoby, jak může charisma přežít svého nositele. V obou případech se však v konečném důsledku jedná o přeměnu charismatického panství. První způsob Weber nazývá **charisma krve**, což je víra v to, že rodovým dědictvím lze mimořádné schopnosti předávat, tedy že potomci charismatického člověka budou mít stejné charisma. Takto se ale panství charismatické brzy promění v panství tradiční. Druhým způsobem zvěčnění je možnost přenášet charisma prostřednictvím institucí. Z proroků, filozofů či vědců zbudou církve a školy, charisma lze nezničitelně vytvořit vysvěcením na kněze, akademickým titulem nebo korunovací. Tento způsob Weber nazývá **charisma úřadu**, které však vede k panství založenému na byrokracii.

Duch kapitalismu

Nejslavnější a také nejkritizovanější částí Weberova díla je bezpochyby jeho teorie vzniku kapitalismu, respektive jeho ideálního typu. Kapitalismus vznikl v moderní západní společnosti na základě racionalizace a byrokracie, avšak tím podstatným, co dělá kapitalismus kapitalismem „západního typu“, neloupeživého a nekořistnického, je určité naladění společnosti – „duch kapitalismu“. Právě specifickým duchem se kapitalismus liší od prosté snahy získat co nejvíce peněz, která tu samozřejmě byla odjakživa. Weber, jenž se velmi hluboce zabýval světovými náboženstvími (buddhismem, islámem, raným křesťanstvím), nalézá zdroj tohoto ducha v protestantství, zejména v jedné jeho specifické formě – v kalvínském protestantismu.

Na základě empirických (historických) dat Weber ukazuje, že protestanti jsou mnohem více orientováni na zisk než katolíci a jsou v této oblasti, v oblasti „získávání peněz“ také úspěšnější. S protestantismem, zejména založeným na učení Kalvínově, se totiž pojí zvláštní mentalita, celková životní náplň a orientace, která plodí kapitalistický étos. Zisk se stává racionálním „sebeúčelem“. Kapitalistický duch je ale, na rozdíl od běžné ziskuchtivosti, spojen nikoli s hýřením a požívačností, nýbrž s askézí a pracovitostí. Weber uvádí slova Benjamina Franklina, podle něhož je nutno ani chvíli nezhálet, veškerý čas věnovat vydělávání peněz, zároveň však nevydat ani groš bez užitku. Protestantská etika tak vychází z reformační etiky „povolání“. Člověk je ke svému povolání „povolán“ a tím, že ho bude vykonávat co nejúporněji a nejefektivněji, se sám podílí na oslavě božího díla. Tato etika se ze svého původního místa za klášterními zdmi stala masovým jevem. Peněžní zisk představoval známku správného počínání, byl ukazatelem boží přízně, zatímco neúspěch znamenal imperativ, výzvu, že by měl člověk pracovat více a lépe. Usilovné a asketické vykonávání povolání je podle učení o predestinaci (předurčenosti člověka ke spáse či zavržení, které nemůžeme svým jednáním ovlivnit, můžeme pouze z božích ukazatelů na životní cestě usuzovat, zda jdeme správně, či nikoliv) jedinou cestou ke spáse. Akumulace kapitálu tak ztratila nádech čehosi nepatřičného a bohatství se stalo znakem boží přízně. Navíc práce přestala být jen prostředkem obživy, ale stala se něčím více, stala se hodnotou – zaměstnanci pracovali ochotněji, neboť věděli, že pracovat je správné.

Weberův text o protestantské etice je otevřenou polemikou s Marxem, byť v zásadě nejde o teorie zcela protikladné. Podle Webera ovšem kapitalismus nevznikl žádnou zákonitostí vývoje, nýbrž pouhou náhodou – souběhem více fenoménů, zejména protestantské etiky, racionalizace spojené s rozvojem moderní vědy, s podvojným účetnictvím, ale též rozvinutou byrokracií. Weberův kapitalismus také neměl svůj základ v marxovských výrobních silách a vztazích, ale v ideové „nadstavbě“ – v náboženství, jež nakonec paradoxně (přes svou zdánlivou iracionalitu) přispělo k větší racionalizaci. I Weberovy texty o kapitalismu lze číst jako ukázkou toho, jak prostřednictvím idejí pronikla racionalita do každodenního života jednotlivců.

Weberovy metafory

Šíře témat, jimiž se Max Weber zabýval, je nesmírně rozsáhlá – těmi nejvýraznějšími jsou právo a náboženství, psal ale také práce historické či ekonomické, sociologicky analyzoval třeba i město nebo hudbu. Weber je zároveň autorem několika oblíbených a pozoruhodných metafor, které v sociologii takřkajíc zlidověly. Všechny tři zde uvedené mají opět co do činění s racionalitou.

Jako metafora pro naše uzavření v procesu racionalizace, z něhož není úniku, pro byrokratické sevření moderní společnosti nebo pro racionalitu vůbec se vžilo Weberovo přirovnání k **ocelovému krunýři** (v jiných překladech také železné kleci). Weber tuto metaforu použil v závěru práce *Protestantská etika a duch kapitalismu*, aby poukázal na to, že ze vzniklého racionálního kapitalismu není úniku. Sami jsme se v racionalitě a hmotných statcích uzavřeli, nic zlého netušíce.

S rozvojem vědy a také se sekularizací souvisí další metafora – **odkouzlení světa**. Jelikož se pro člověka vše stalo poznatelným, vše můžeme změřit a spočítat, o všem si můžeme zjistit informace, pak se kamsi ztratily jevy a věci tajemné, nepoznatelné. Všude převládá instrumentální racionalita a nikde náhle není nic, v co bychom mohli věřit. Svět je zbaven kouzla. O tom píše Weber v textu *Věda jako povolání* a klade si netriviální otázku, zda má vůbec takový „pokrok“ smysl.

Další spíše magickou metodologickou formulí než metaforou je Weberovo pojetí nehodnotící sociologie. Věda samozřejmě může hodnoty zkoumat, ale má být zároveň hodnotově neutrální, to znamená nehodnotit kvalitu ani svých zjištění, ani objektu svého bádání, neříkat, co je špatné a co dobré. Proto Weber používá nehodnotícím způsobem jak termín byrokracie, tak charisma, které vůbec nemusí být kladnou vlastností. Před Weberem již Marx hovořil o degenerativních rysech kapitalistické byrokracie a čtyřicet let po něm Robert Merton ukázal na intelektuální a emocionální deformaci, kterou způsobuje výkon byrokratizovaných profesí. Charismatem byl obdařen Napoleon či Mohamed (což věděl Thomas Carlyle v polovině 19. století), ale stejně tak Hitler jako Mussolini, což vědí pamětníci dějů 20. století. Weber ví, že úplně se oprostit od hodnocení nelze, protože vědec hodnotí už tím, že si vybere (pokud může), co bude zkoumat, a tím, že zvolí určitou metodologii. Navíc i vědec je vždy nějak ovlivněn svým okolím, nicméně každý člověk by si měl být svých přesvědčení (snad i předsudků) vědom a od vědeckých závěrů je oddělit. Dodnes je debata o oprávně-

nosti tohoto požadavku ve společenských vědách živá a pravděpodobně nikdy nedojde konce. Ovšem říkat, že Max Weber byl velký sociolog, těžko kdy bude s nehodnotící sociologií v rozporu.

Životopis

Karl Emil Maxmilian Weber se narodil 21. dubna 1864 v Erfurtu do rodiny Maxe Webera seniora a jeho ženy Heleny, kalvínské protestantky. Maxův poněkud rozmařilý otec byl právník, jenž se později stal berlínským radním a národně liberálním poslancem. Weber studoval na různých univerzitách práva, historii, filozofii a teologii, v pětadvaceti letech obhájil disertaci o dějinách obchodních společností ve středověku, v roce 1892 se habilitoval prací o římských agrárních dějinách. Již následujícího roku byl Weber mimořádným profesorem práv v Berlíně, pak vedl katedru národního hospodářství ve Freiburgu a od roku 1896 působil na univerzitě v Heidelbergu. V roce 1893 se oženil se vzdálenou sestřenicí, historičkou umění Marianne Schnitgerovou. Maxovy stálé roztržky s otcem a přepracování vyústily na podzim roku 1897 v nervové zhroucení, v jehož důsledku Weber nemohl čtyři roky přednášet. I po roce 1902, kdy opět začal učit, se dostavovaly nervové krize, a tak se věnoval především badatelské činnosti. Více začal přednášet až v roce 1917 ve Vídni. Od roku 1904 vedl spolu s Wernerem Sombartem a Edgarem Jaffé redakci časopisu *Archiv pro sociální vědu a sociální politiku*, v němž publikoval mimo jiné proslulý text *Protestantská etika a duch kapitalismu*. Méně přívětivou stránkou Maxe Webera byl po určité době jistý nacionalismus, na druhou stranu pokud šlo o rasovou či politickou diskriminaci, neváhal se zastat svých kolegů, jako například Georga Simmela. Po světové válce se také pokusil vstoupit do politiky, do říšského parlamentu se však nedostal. Ještě před smrtí Weber připravil k vydání část své *Sociologie náboženství* a první díl souborného díla *Hospodářství a společnost (Wirtschaft und Gesellschaft)*. Max Weber umírá 14. června 1920 na zápal plic. Zbytek souhrnného díla po jeho smrti upravila a vydala Marianne Weberová s pomocí Maxova bratra Alfreda a rodinného přítele Karla Jasperse.

Ukázka z díla

Puritáni povolání mít chtěli – my už ho mít musíme. Neboť jakmile se přenesla askeze z mnišských cel do občanských zaměstnání a začala ovládat světskou morálku, pomáhala svým podílem budovat ohromný vesmír novodobého ekonomického řádu, technicky a ekonomicky podmíněný mechanizovanou strojovou výrobou, který dnes neodolatelně unutil životní styl všem, kdo se do jeho zajetí narodili – nejenom těm, kdo jsou přímo činní ve výdělečném zaměstnání –, a patrně ho bude unucovat tak dlouho, dokud nebude spálen poslední cent fosilních paliv. Baxter si myslel, že starost o hmotné statky bude na ramenou jeho svatých spočívat jen jako lehký pláštík, který se dá kdykoli odhodit. Sudba však učinila z pláštíku ocelový krunýř. Askeze začala přebudovávat svět a prosazovat se v něm. A hmotné statky tohoto světa nabývaly stále důraznější a nakonec nezdolné moci nad člověkem, jako nikdy dříve v dějinách.

(Max Weber, *Protestantská etika a duch kapitalismu*, 1904-5)